

LIETUVOS URBANISTINIŲ SISTEMŲ TRANSFORMACIJOS IR MUTACIJOS

Pranciškus Juškevičius¹, Skirmantė Mozūriūnaitė², Saulius Motieka³

^{1,2}Urbanistikos katedra, Vilniaus Gedimino technikos universitetas,

Pylymo g. 26/Trakų g. 1, LT-01332 Vilnius, Lietuva

³SĮ „Vilniaus planas“, Konstitucijos pr. 3, LT-09601 Vilnius;

Urbanistikos katedra, Vilniaus Gedimino technikos universitetas,

Pylymo g. 26/Trakų g. 1, LT-01332 Vilnius, Lietuva

El. paštas: ¹pjuskevicius@gmail.com, ²smozuriunaite@gmail.com, ³saulius.motieka@vplanas.lt

Įteikta 2009 10 21

Santrauka. Straipsnyje aptariamas Lietuvos naujos urbanistinės praktikos ir teorijos kūrimosi procesas, kuris daugeliu atvejų yra nesėkmingas. Per 20 m. susiformavo 3 probleminės sritys: savaiminiai spontaniški procesai – miesto rūdimas arba mutacijos – nėra oficialiai pripažinti; suplanuotos miestų struktūrų transformacijos – jos neturi įvertinimo ir įgyvendinimo priemonių; mokslinės ir profesinės veiklos devalvavimas. Nagrinėjamos urbanistinio planavimo ir jo įgyvendinimo per tam tikrą laiką ir tam tikroje erdvėje disproporcijos, darniosios plėtros principų ir realiai vykstančių urbanistinių mutacijų turinio vektorių esminis išsiskyrimas. Stulomi esminiai pakeitimai: pripažinti realiai egzistuojančius procesus ir urbanistinių sistemų įvairovę bei procesų tikimybinį pobūdį; periodinį planavimą transformuoti į tęstinį lankstų procesą; planavimo sprendinių privalomumą – į rekomendacijas; pripažinti visuomenės dalyvavimo privačių ir viešų interesų atskyrimo pagrindimą planavimo procese, pripažinti transformacijų ir mutacijų visumos ryšius.

Reikšminiai žodžiai: mutacijos, darnioji plėtra, transformacijos, miestų ekspansija, plėtros valdymas, urbanistinis planavimas.

Įvadas

Miestai niekada nenustojo vystęsi ir kol kas nėra jokių prognozuojamų veiksnių, kurie galėtų sustabdyti jų kiekybinį bei kokybinį vystymąsi. Nuolat kinta miestų sistemos, jų struktūros ir formos, turinys, reikšmės. Šie procesai pastarąjį dešimtmetį labai sustiprėjo ypač metropoliuose ir didmiesčiuose. Jų veiklos aktyvumas, sisteminės reikšmės didėjimas yra svarbiausias šiuolaikinės urbanizacijos požymis. Pagrindiniai veiksniai yra susiję su technologijų, globalizacijos ir gyvenimo būdo kaita, kuri kartu su lokaliais veiksniais sukūrė nepaprastai didelę sąlygų miestų vystymuisi įvairovę. Šiandien stambioms sistemoms apibūdinti vartojama daugybė sąvokų – globalus miestas; politinis miestas; *de facto* miestas; miestas archipelagas; hipermiestas; megapolis; metropolis; miestas valstybė; miestas, netu-

rintis laike ir erdvėje baigtinių ribų; mobilus miestas; „išplaukęs“ miestas, kurio didžiausią dalį sudaro trečiosios erdvės (t. y. neišvystytos pagal trečiojo pasaulio šalių analogiją); miestas „be urbanisto“, t. y. neplanuojamas ir nevaldomas (Equipe... 2009; Gosse 2004; Les mutations... 2007; Koolhaas *et al.* 2000; Nielsen *et al.* 2004) – neišreiškia realios įvairovės. Kaip kontrastas mažesnių miestų, nutolusių nuo pagrindinių miestų centrų įtakos, vystymasis yra kitoks – regresinio ir priklausomybės nuo didžiųjų miestų pobūdžio.

Politinių, ekonominių ir socialinių santykių esminė kaita ir jų vystymasis rinkos sąlygomis, restitucija, ryškaus pakilimo bei gilaus nuosmukio laikotarpiai kartu su e. technologijomis, gyvenimo būdo pokyčiais, intensyvia gyventojų emigracija ir jos pasekmėmis, taip

pat šalies urbanistinės sistemos vystymosi komunikacinė ir kitokia atskirtis – tai aplinka, kurioje kūrėsi nauji Lietuvos urbanistinės praktikos bei teorijos pradžios. Kūrimosi procesas nepaprastai prieštaringas ir daugeliu atvejų nesėkmingas. Tokių faktų sėkmingai konstatavo du įvykę urbanistikos forumai, o antrame suformuluoti konkuruojantys teritorijų planavimo ir urbanistinės plėtros pasiūlymai (Darnioji plėtra... 2008). Kaip ir anksčiau nesėkmingai tikėta, kad jie bus priimti ir panaudoti kaip profesionalūs naudingi pasiūlymai. Tai vienas iš paradoksų, kai nedidelių aktyvistų grupelių nuomonė yra veiksminga, o profesinės visuomenės – atvirkščiai.

Lietuvos urbanistikos srityje per beveik 20 m. susiformavo trys probleminės sritys. Pirmajai Lietuvoje, kaip ir posocialistinėse bei senosiose ES šalyse, būdingi tie patys suburbanizacijos, ruralurbanizacijos, metropolizacijos, socialinės poliarizacijos bei atskirties, miestų struktūrų skeldėjimo ir išskydimo, miestų centrų regresijos bei kiti procesai (Spatial planning... 2006), nors Lietuvoje jie palyginti nėra tokie ryškūs dėl mažo socialinio, demografinio, ekonominio potencialo. Tai spontaniški ir teritorijų planavimo dokumentuose (svarbiausia – bendruosiuose planuose) nenumatyti procesai, kuriuose aktyviai dalyvauja bei juos inicijuoja gyventojai, verslo atstovai, skatinami susiklosčiusių sąlygų ir aplinkybių bei tikslų. Problemos esmė urbanistinėje terpėje yra ta, kad Lietuvoje tokie savaiminiai procesai ir jų pasekmės (juos siūlome vadinti *mutacijomis**) urbanistinėse struktūrose, funkcinėje ir socialinėje raidoje bei kitose urbanistikos srityse oficialiai nėra pripažinti. Mutacijomis vadinami prievartiniai pokyčiai, kurie vyksta, kai elementai yra veikiami prievartiniu būdu planuojant miestus, keičiant jų funkcinę struktūrą ir zonuojant. Mutacijų laisvoji kaita – tai ekonominių, socialinių, techninių, gamtos reiškinių pokyčiai, netiesiogiai lemiantys miesto elementus ir ryšius (Kalltorp *et al.* 1997). Todėl aišku, kad šioje situacijoje nėra ir nekaupiamas atitinkama informacija objektyviai identifikuoti pačius urbanistinius procesus, vertinti jų neigiamas bei teigiamas pasekmes, formuoti atitinkamas reguliavimo strategijas ir konkrečius mechanizmus.

* *mutacija* – tai kaita, kitimas ir dinamiška transformacija, kurios pasekmė yra nuoseklus arba staigus evoliucijos procesas, sukeltas veiksmų (Ivanow 2003). Įvairioje urbanistinės tematikos literatūroje sąvokos *mutacija* ir *transformacija* Prancūzijoje, Jungtinėje Karalystėje yra vartojamos laisvai. Tai, kas turi spontaniškumo, neprognozuojamumo savybes, priskiriama urbanistinių mutacijų kategorijai (pvz., Guadeloupe 2007).

Antroji probleminė sritis yra organizuota plėtra, kurios pagrindą sudaro planavimo ir planavimo sprendinių įgyvendinimo sistemos. Jų rezultatus siūlome vadinti suplanuotomis miestų struktūrų *transformacijomis**. Problemos esmė ta, kad planavimo sprendinių, ypač esminių, įgyvendinimas dėl finansinių, institucijų mąstymo ir elgsenos ypatybių, vadybinių gebėjimų, ilgų procedūrinių grandinių bręsta ilgai, tiksliau – neapibrėžtai ilgai. Greitai ir tiksliai įgyvendintų transformacijų lyginamasis svoris yra mažas. Problema iškyla tuomet, kai dėl aktyvaus gyvenimo tempo laiko itin sumažėja, lyginant su ankstyvesniu laiku (Bunschoten 1999). Paprastai per 5–10 m. susiformuoja neįgyvendintų sprendinių kritinė masė, kuri tam tikra progresija didina ne tik problemų mastą, bet ir greitina mutacijas. Tad galima teigti, kad problemų sprendimas bei planavimo scenarijų kūrimas 5–10 m. periodui yra planavimas būtuojau laiku – lyg praeičiai.

Trečioji problema – mokslinės ir profesinės veiklos devalvavimas. Oficialiai nepripažintas urbanistikos mokslas bei urbanistikos akademinės studijos apskritai ir tai, kad urbanistika yra tarpdisciplininė sritis, kurioje turėtų būti integruojamos architektūros, civilinės inžinerijos, demografijos, geografijos, politologijos, sociologijos, teisės, ekonomikos ir kitokios žinios. Reali situacija yra priešinga: dabar yra atviras kelias subjektyvumui ir nekompetencijai bet kuriose urbanistikos bei su ja susijusiose srityse. Šios problemos įvairius aspektus plačiai nagrinėjo Z. J. Daunora 2008 m.

Straipsnio tikslas yra iškelti urbanistinio (ir teritorijų) planavimo ir savaiminės raidos, t. y. transformacijų bei mutacijų santykių problemą, kurios sprendimas tiesiogiai susijęs su trijomis urbanistikos probleminėmis sritimis, nuo kurių pažinimo priklauso ne tik siaurai suprantama urbanistinių sprendinių kokybė, bet svarbiausia – ir urbanistikos indėlis į šalies pažangą bei gyvenimo kokybę. Tai visiškai nenagrinėti dalykai. Jų egzistavimo pripažinimas ir atitinkamas įvertinimas (jeigu toks aktas įvyktų) būtų pirmas požymis, kad oficiali teritorijų ir kartu urbanistinio planavimo sistema gali būti atvira kokybiškam ir sisteminiam vystymui bei profesinės visuomenės dalyvavimui. Be to, tai būtų esminė paskata pradėti formuoti sistemiskai pagrįstą urbanistinio planavimo metodiką.

Pagrindinė informacinė bazė – autorių asmeninių darbų archyvai, anketinių apklausų ir kitokių tyrimų medžiaga, sukaupta rengiant Vilniaus, Klaipėdos, Palangos, Druskininkų, Ukmergės ir kitų miestų

bendruosius planus, magistrantūros studijų ir darbo Jungtinėje Karalystėje metu.

1. Planavimas ir įgyvendinimas

Urbanistinio planavimo prasmę ir naudą pripažįsta daugelis šalių, Lietuva taip pat. Tačiau vien planavimo faktas ne visada yra reikšmingas. Nuo 2002 m. galiojančio Lietuvos Respublikos teritorijos bendrojo plano (BP) reikšmė daugiau formali negu reali, nes jo sprendiniai rengti ekonominio nestabilumo (1995–1999 m., o patvirtintas tik 2002 m.) sąlygomis ir greičiau atspindi to meto esamą būklę, bet neskatina progreso ir konkurencijos, nes pagal TPD hierarchiją privalu besąlygiškai laikytis jo sprendinių rengiant kito lygmens teritorijų planavimo dokumentus (toliau – TPD). Todėl apskričių bendrieji planai iš esmės kartoja šalies BP, tik stambesniu masteliu. O tikrieji teritorijų vystymosi veiksniai – inercija ir miestų konkurencija šalies rinkoje. Daugumos savivaldybių ir rajonų teritorijų BP, rengti 2004–2008 m., yra hipertrofuoti. Tai atitinka politikų, verslininkų ir gyventojų itin optimistines nuotaikas tuometinio ekonomikos ir nekilnojamo turto srities didžiausio klestėjimo laikotarpiu. Todėl antrajam ir trečiajam sektoriui vystyti savivaldybių politikų sprendimu rezervuota net 5 ir daugiau kartų žemės, negu galima logiškai ir dalykiškai pagrįsti tokį poreikį.

Miestų bendrasis planavimas turi problemų, kurias yra užprogramavusi pati planavimo sistema. Svarbiausia, kad bendrojo plano (BP) sprendinių vi-

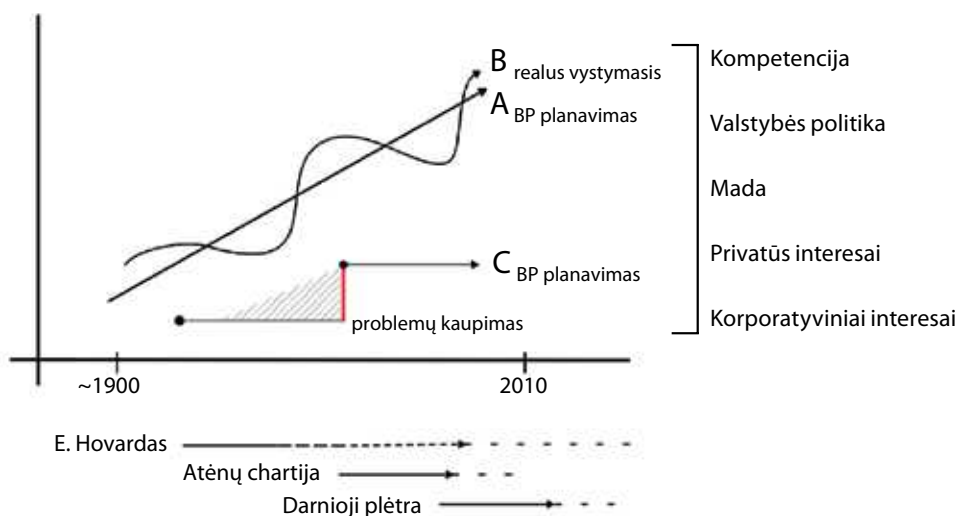
sumos įgyvendinimas suvokiamas kaip tolygus miestų vystymasis planuojamu laiko periodu (1 pav.).

Toks jų įgyvendinimas rinkos sąlygomis yra neįmanomas. Tai lemia daugybė veiksnių: dalis sprendinių pasensta greičiau negu, pavyzdžiui, patvirtinamas BP; kitų įgyvendinimą riboja finansavimo galimybės; keičiasi poreikiai, plėtros potencialas; atsiranda naujų neprognozuotų poreikių, procesų (intensyvi gyventojų emigracija, ekonomikos nuosmukis). Taigi teoriškai simbolinę bendrojo planavimo informacinės bazės struktūrą turėtume išsivaizduoti tokią:

- p – žinomi esami ir statistiškai su priimtina tikimybe prognozuojami poreikiai,
- px – žinomi tik esami poreikiai, ateities poreikių tendencijos neprognozuojamos,
- py – išsivaizduojami nauji poreikiai, tačiau nežinomos erdvės ir laiko tikimybės,
- pz – nežinoma naujų poreikių atsiradimo tikimybė.

Savaime suprantama, kad kitą bazės dalį turėtų sudaryti galimybės g, gx, gy, gz su analogiškais požymiais. Realus planavimo bazė yra nepalyginamai silpnesnė. Todėl sprendinių įgyvendinimas įgauna atsitiktinumo ir neapibrėžtumo pobūdį. Visa tai susipina su regioninių, globalių finansinių ir ekonominių krizių ypatybėmis, kurios paprastai lemia ciklišką miestų vystymąsi (1 pav.).

Tokių reiškinį stiprina vadinamieji savaime susidarantys vystymosi „slenksčiai“, kuriuos įveikti reikia neproporcingai daugiau resursų, negu reikėtų pagal gyventojų prieaugio ar gyvenimo sąlygų gerinimo dy-

1 pav. Tiesė ir sinusoidė
Fig. 1. Straight and sinusoid

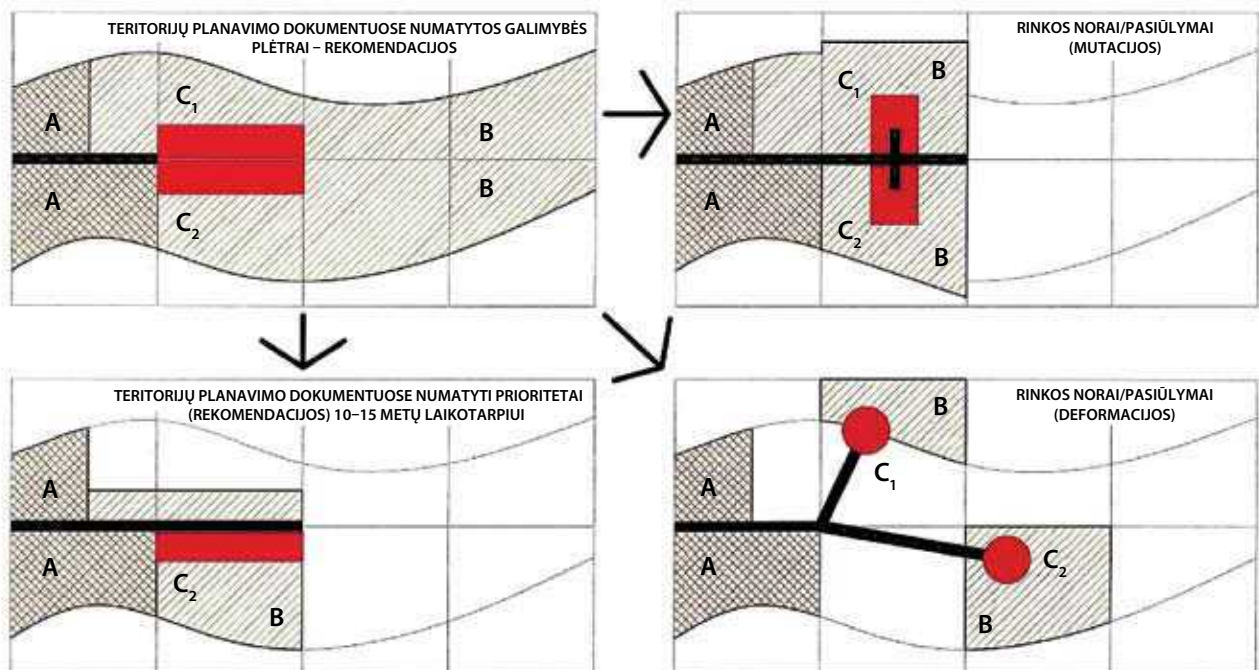
džius. Peržengus slenkstį, miesto vystymasis tampa sklاندus ir efektyvus iki kito „slenksčio“ (nesenstanti B. Malisz slenkščių teorija studijoje (Kolipinski 1970) bei urbanistinio vystymosi *perpetum mobile* ir reguliavimo „sklendės“ straipsnyje (Berezowska-Azzag 2000)).

Nuo 2004 m. Lietuvoje galiojantys bendrojo planavimo sistemos principai nekoreliuoja su vystymosi cikliškumu. Tai pirmoji yda – sistema *de facto* numato tolygų vystymąsi nuo pradinio iki planuojamojo išsivystymo lygmens (1 pav.). Tai sovietinių metų determinuoto miestų planavimo ir įgyvendinimo sistemos reliktas. Tačiau niekas negali patvirtinti, kokia yra apskritai tikroji sprendinių įgyvendinimo per tam tikrą laiką bei tam tikroje erdvėje tikimybė. Pavyzdžiui, nuo 2002 m. veikiančio šalies BP sprendinių įgyvendinimo statistika neskelbiama. Klausimas – kodėl dabartiniame kontekste visi jo sprendiniai vertintini pagal pradinę jų prasmę ir reikšmę. Antroji yda – per sprendinių įgyvendinimo laikotarpį nėra adekvačios reakcijos į atsirandančias problemas ir mutacijas. Geriausiu atveju jos kaupiamos kitam po 10 m. generaliniam perplanavimui arba tiesiog paliekamos neidentifikuotos

ir nefiksuotos (2 pav.). Taigi planavimo sistema pati formuoja papildomus slenkščius.

Vien miesto BP patvirtinimo faktas sukelia įvairiapypę reakciją, o tuo labiau miesto vystymo stagnacija ar regresija – gyventojų emigraciją, darbo vietų iškėlimą, patrauklumo investicijoms sumažėjimą ir pan. Maršalas Maklahanas 1967 m. teigė, kad miestai jau nebeegzistuoja, tai tik „kultūrinės šmėklos turistams“ (Mitchell 2002). Toks miestas, kaip jį suprato garsūs urbanistikos teoretikai, tokie kaip L. Mamfordas, Ch. Alenksanderis ir J. Jacobas – nebegali funkcionuoti kaip ankstesniais laikais ir sudaryti darnią visumą. Sparčiai besivystančios technologijos, ekonomika, nusistovėję teoriniai urbanistiniai modeliai ir jų integravimas planuojant yra aktuali šių dienų problema. Užsienio praktikoje taikomas tęstinio planavimo metodas suteikia daugiau lankstumo ir galimybių reaguoti į greitai besikeičiančią politinę, ekonominę ir socialinę situaciją, nustatyti ir įvertinti mutacijas, išvengti klaidų.

Galima konstatuoti, kad miesto vystymasis priklauso ne tiek nuo bendrojo planavimo formalios kokybės, kuriai lemiamą reikšmę turi politinis savivaldybės sprendimas, bet nuo to, ar bendrojo plano sprendimais

2 pav. Urbanizacijos ir planavimo procesų interpretacijos: A – esamos urbanizuotos teritorijos; B – urbanistinės plėtros teritorijos; C1, C2 – lokaliniai centrai

Fig. 2. Interpretation of urbanization and planning processes: A – present urbanised territories; B – urban development territories; C1, C2 – local centres

yra numatytos vystymo strategijos, siejamos su galimu teigiamų ar neigiamų mutacijų atsiradimu ir atitinkamu jų įvertinimu, resursais ir t. t. Todėl periodiškai maždaug kas 10 m. (tai numato dabartinė planavimo sistema) ar kitokį laikotarpį 2–3 m. trunkantys „generaliniai“ planavimai yra primityvus urbanistinių procesų supratimas, kuriam tiktų problemų kaupimo ir vėluojančios reakcijos etiketė. Keli pavyzdžiai: minėti „generaliniai“ planai Vilniuje buvo patvirtinti 1980, 1998 ir 2007 m., Ukmergės miesto – 1992 m. ir galbūt 2011 m. bus patvirtintas 2009 m. pradėtas BP. Visais šiais periodais liko daugybė neįgyvendintų sprendinių, tačiau ne mažiau atsirado neplanuotų bendruosiuose planuose objektų, įvyko daugybė funkcinės struktūros pokyčių ir t. t. Tokia situacija buvo esminis motyvas, dėl kurio iki maždaug 2005 m. buvo silpnas suinteresuotumas bendraisiais planais. Tai buvo savotiškos laisvės nuo procedūrų ir įvairių vertinimų bei greitos reakcijos laikotarpis, tačiau juo viešpatavo sistemiskai neefektyvus vadinamasis „sklypinis“ planavimas.

Pagal dabartines taisykles nereikia keisti BP, jeigu keitimų plotas užima ne didesnę kaip 20 % gyvenamosios ir kitos paskirties teritorijos dalį. Tai kitose šalyse įprasto tęstinio planavimo nevykusi imitacija (tiesa, iki 2004 m. pirmajame Lietuvos teritorijų planavimo įstatyme buvo tęstinio planavimo nuostata – operatyvusis planavimas). Daugeliu požiūriu tai rizikinga nuostata (manipuliacijų ir protekcionizmo prielaidos, viešumo stoka), niekais verčianti objektyvesnio planavimo principus.

Bendrojo planavimo sistemos efektyvumas yra siejamas su kitokiais esminiais principais.

Pirma, bendrasis planavimas negali kas 10 ar kas 15 m. prasidėti nuo nulio, o sprendiniai galioti tik ribotą laikotarpį. Jie turėtų galioti tol, kol bus įgyvendinti arba kol juos pakeis kiti geresni sprendiniai ir nebūtina urbanistiniai (efektyvesni gali būti organizaciniai, finansiniai, juridiniai ir t. t.).

Antra, praktiškai tai reiškia, kad BP sprendiniai yra rekomendacijos, kurios gali būti įgyvendintos tik esant galimybėms ir su sąlyga, kad jų aktualumas yra laiko ir kitaip patvirtintas pagal įgyvendinimo prioritetiškumą (2 pav.).

Trečia, rinkta reaguoja į pokyčius daug greičiau negu bet kuri administracinė struktūra, tvarkanti planavimo sistemą ir bendruosius planus. Reakcija pagerėtų, jeigu būtų leidžiama miesto vystymo pasiūlymus teikti

visiems tuo suinteresuotiems subjektams nuo valstybės ir savivaldybės tarnybų, privačių struktūrų iki fizinių asmenų. Pasiūlymų teisė šiuo atveju būtų ne formali, o konstruktyvi ir argumentuota. Šio principo privatumai:

- tai būtų nuolatinis ir platus visuomenės dalyvavimas bendrajame planavime, palyginus su dabartiniu periodiniu oficialiai nustatytu dalyvavimu;
- susikurtų nepaprastai naudinga sistema su grįžtamu ryšiu, būtų kaupiama informacija analizei ir atitinkamai reakcijai;
- bent iš dalies būtų identifikuotos tiesioginės mutacijos arba jų inspiruoti investiciniai ir kitokie miesto vystymo siūlymai;
- natūrali prielaida tęstiniam planavimui.

Ketvirta, tęstinis planavimas turi remtis pasiūlymų sisteminės atrankos principu. Sisteminės atrankos funkciją gali atlikti tik patyrę bei kompetentingi profesionalai (pasiūlymų monitoringas, įvertinant siūlomų mutacijų pasekmes ir galimą TPD transformaciją).

Penkta, iškyla klausimas, kaip ir kokia metodika būtų taikoma pasiūlymams įvertinti. Egzistuoja toks formalus pasirinkimas: nustatytų planavimo procedūrų patikrinimas, kokybinis aptarimas ar ekspertizės, kurias galėtų atlikti (ir atlieka) ekonomistai, sociologai, architektai bei kiti ekspertai, kiekvienas iš jų turi savo sampratą, metodiką ir priemones. Tačiau toks pasirinkimas dažniausiai yra aklaivė. Straipsnio autoriai įvertinimo baze siūlo pasirinkti urbanistinę sistemą. Kiekvienas gautas pasiūlymas vertintinas pagal tiesiogines pasekmes, kurios galėtų atsirasti konkrečioje miesto sistemoje ar posistemyje ir jo fizinėje bei funkcinėje struktūroje. Šio straipsnio turinys leidžia tvirtinti, kad būtina vertinti ir pagal pasekmių rezultatus – galinčias susiformuoti teigiamas ir neigiamas mutacijas.

Taigi bendrąjį planavimą reikia pripažinti ne vien lanksčiu, tęstiniu procesu, reaguojančiu į besikeičiančias sąlygas, galimybes, vienokios ar kitokios naudos supratimą, bet ir stochastiniu procesu. Tuo labiau kad ir dabar niekas neprisiima atsakomybės įgyvendinti sprendinius per tam tikrą laiką miesto erdvėje. Todėl bendrasis planas kol kas yra silpnas argumentas apsispręsti gyventi ir veikti dabar bei artimiausioje ateityje.

Tokiame procese net teoriškai nėra prasmės standartizuoti bendrojo planavimo procesą ir bendrąjį

planą – dokumentą, čia įvairovė yra neišvengiama. Svarbiausias elementas yra visuomenės teikiamų pasiūlymų atrinkimo, bendrojo planavimo variantų ir sprendinių įvertinimo standartizuota metodika. Tai visos dabartinės nepastovios planavimo sistemos silpniausia vieta. Viena iš išorinių priežasčių – silpnai išvystyta urbanistinių procesų analizė ir studijos, teoriniai darbai, kurie galėtų padėti kurti naujų galimybių studijų pasiūlą ir veikti informacinės bazės principu. Kita – nėra suinteresuotų institucijų, kurioms toks procesų valdymas būtų naudingas.

2. Urbanistinės teorijos ir praktika

Miestai nėra idealūs, tuo labiau kad idealumo vertinimas priklauso nuo pasirinktų kriterijų. Pastarąjį dešimtmetį kaip sėkmingi pavyzdžiai dažniau minimi Kopenhaga, Roterdamas, Lionas ir dar keletas miestų dėl to, kad jie artimesni darniosios plėtros koncepcijai.

Per pastaruosius 100 m. pasikeitė daug koncepcijų, svarbiausios yra keturios.

Kiekviena paliko pėdsaką. E. Howardo miestai-sodai išliko patraukli, bet neįgyvendinta idėja. Atėnų chartijos propaguotas funkcinis zonavimas arba funkcinė dezintegracija buvo pripažinta kaip 8–9 dešimtmečių miestų krizės esminė priežastis. Funkcinės integracijos koncepcija gyvavo palyginti trumpai ir tik kai kuriuose Europos miestuose maždaug iki 1989 m., kurie laikomi oficialia darniosios plėtros koncepcijos gimimo data.

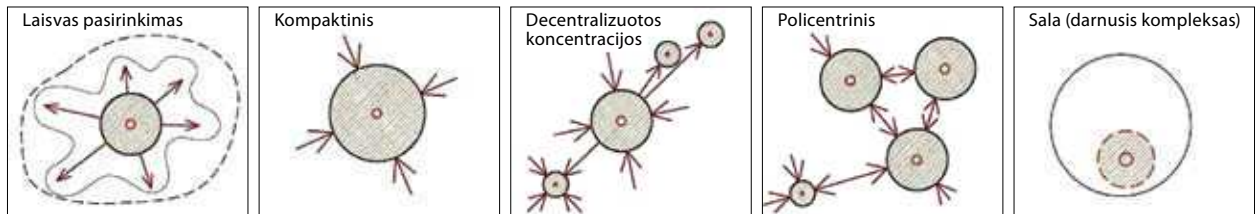
Darnioji plėtra kokybiškai naujas produktas, iš ankstesniųjų teorijų, koncepcijų ir praktikos perėmęs daug esminių miestų planavimo principų. Kai kas randa darniosios plėtros šaknis XIV–XV a. Urbanistinių teorijų ir koncepcijų evoliucija (pagal šį straipsnį galima sakyti – mutacija) tęsiasi.

Pirmaisiais po darniosios plėtros koncepcijos (DPK) paskelbimo metais ji gyvavo politiniame lygmenyje, kuriame pati idėja buvo suprantama iš esmės viena ar kita forma deklaruojamų pritarimų daugybei chartijų ir kitokių tarptautinių dokumentų. Tačiau per du dešimtmečius DPK perėjo į kitą – urbanistinio planavimo ir projektavimo – lygmenį. Taip atsirado daugybė interpretacijų. Pragmatinis tipas būdingas Vokietijai, Skandinavijos šalims; Pietų Europos šalyse darnaus miesto įvaizdis siejamas su viešųjų erdvių kokybe bei socialiniu patrauklumu gyventi klasiškiniame mieste; turtingos ir neturtingos, tankiai ar retai apgyvendintos šalys renkasi specifinius plėtros

prioritetus. Šiame interpretacijų procese dalyvauja ir JT, ES institutai, įvairios tarptautinės organizacijos.

Miestų ar šalių tradicijos, istorija, finansinės ir kitos galimybės, urbanistinė politika – tai veiksniai, kurie paskatino darniosios plėtros formų atsiradimą (plačiau monografijoje Juškevičius, Valeika 2007):

- laisvas pasirinkimas iš praeityje sukurtų problemų sprendimo būdų. Pavyzdžiui, integruotos urbanistinės struktūros ir viešojo transporto plėtra 1934 m. Amsterdame, 1947 m. Kopenhagoje arba 1988 m. Olandijoje gatvių ir viešojo transporto mazgų bei įmonių dislokacijos integracija, t. y. pasirenkami žinomi, patikrinti ir efektyvūs problemų sprendimo būdai;
 - policentrinė struktūra, pripažįstama kaip kompromisinis sprendimo būdas, kurio efektai – didėja susisiekimo pėsčiomis tikimybė, ilgi ryšiai sutrumpėja, sumažinama miesto centro apkrova ir kamščių tikimybė;
 - kompaktinis ir tankiai užstatytas miestas – formaliai ekonomiškai ir socialiai efektyvus principas, nors jis turi daugybę neigiamų pasekmių (gyvenamosios aplinkos ir psichologinis diskomfortas, automobilių statymo problema);
 - decentralizuota koncentracija – efektyvus miesto plėtros, chaotiškos suburbanizacijos valdymo ir viešojo bėgių transporto integracijos būdas;
 - atnaujintas miestas – tai maždaug nuo 1970 m. Olandijoje patikrinta idėja: nuolatinis techninis ir funkcinis miesto struktūrų, sistemų ir erdvių pertvarkymas, kuriam apibūdinti tinka konversijos, revitalizacijos, regeneracijos, rekonstrukcijos, rehabilitacijos, reutilizacijos ir kitos sąvokos. Tai miesto žemės taupymas, alternatyva miestų išskydimui;
 - sala (darnusis kompleksas) kaip kontrastas ir DPK (darniosios plėtros koncepcija) privalumų vitrina ją supančioje esamoje urbanistinėje aplinkoje. Visų gyvenimo tokioje saloje privalumai pakiša mintį, kad ši darniosios plėtros forma ir išliks lokali, nes transformuoti visą urbanistinę sistemą yra utopija.
- Šiose darniosios plėtros formose (3 pav.) nesunku išžvelgti du svarbiausius dalykus. Pirma, urbanistinio planavimo srityje naudojami tiek naujų, tiek senų teorijų ir koncepcijų principai, jeigu galima nustatyti jų efektyvumą, t. y. teigiamas ir neigiamas tiesiogines pasekmes, taip pat ir galimas mutacijas. Antra – įvairiais būdais viešajam transportui ir susisiekimui pėsčiomis suteikti ne formalų, o realų viešojo transporto patrauklumą. Čia galima išžvelgti tam tikrą nostalgiją

3 pav. Urbanistinė morfologija

Fig. 3. Urban morphology

klasikiniam miestui, kurio viešojo transporto sistemos vystymas buvo esminė miesto valdymo priemonė. Dabar miestai yra seniai ir labai nutolę nuo klasikinio miesto turinio ir fizinių ribų. Todėl, kita vertus, atkaklus viešojo transporto propagavimas ir pastangos iš dalies panašūs į savotišką baimę tų pasekmių, kurios atsiranda dėl kol kas (jau apie 40 m.) nesuvaldytos miestų ekspansijos.

DPK (darniosios plėtros koncepcija) požiūriu Lietuvos planavimo sistema yra liberali, nes viskas kol kas lieka politinio deklaratyvio lygmenyje. Todėl pagal planavimo analogus, kompiliuojant ar kūrybiškai laisvai galima pasirinkti bet kurią darniosios plėtros formą, jų kombinacijas ar elementus, kurti savas koncepcijas. Sąlygiškai tai pliusas. Tokios situacijos minusas – nėra planavimų įvertinimo atskaitos taško, t. y. nėra susitarimo dėl generalinio tikslo. Pagal miestų ir miestelių bendrųjų planų rengimo taisyklės apie tokį tikslą neužsimenama, tačiau nurodomos mažiausiai 9 įvairialypės grupės uždavinių, kuriuos turi išspręsti bendrasis planas.

Jungtinių Tautų „Habitat“ konferencijoje 1976 m. buvo paskelbta, kad gyvenimo kokybės gerinimas yra vienintelis ir svarbiausias miesto plėtros tikslas. Darnioji plėtra geriausiu atveju yra tik būdas, principų visuma, padedanti suvokti, veikti ir siekti gyvenimo kokybės gerėjimo. Todėl dar kartą norisi pabrėžti, kad darniosios plėtros formos, morfologiniai tipai ir jų „optimalumo“, „efektyvumo“ etiketės yra ne tik antraeilis, bet ir iš dalies žalingas dalykas, nes neskatina planavimo pažangos. Planavimo prioritetu laikytinos ne idealios urbanistinės formos, o urbanistinių sprendinių sisteminės visumos paieškos. Tokios visumos, kuri skatintų gyvenimo kokybės augimą, o jos augimo kaina būtų pakeliama našta visuomenei. Dabartinė planavimo sistema neįpareigoja apskaičiuoti miesto vystymo kainos. Taigi bendrasis planas įgyja dar daugiau neapibrėžtumo elementų – net apytikriai nežinoma miesto sistemos vystymo tiesioginė kaina,

miesto funkcionavimo išorės efektų kainos, tikėtinų urbanistinių mutacijų svarba kainų lygmeniui ir realizacijos profiliams.

Pirmasis žingsnis, kuris turėjo būti žengtas jau seniai, tai indikatorių sistemos sukūrimas. Nežiūrint skeptiško požiūrio į DPK, nėra kitos esminės alternatyvos. Todėl teoriniai darniosios plėtros pagrindai turėtų koreliuoti su indikatorių sistemos turiniu neviršijant bendrojo planavimo kompetencijos, o pastarosios turinys – su gyvenimo kokybės samprata, įvertinant tikimybinį planavimo pobūdį, įgyvendinimo neapibrėžtumą. Minėti veiksniai yra susiję su miesto dydžiu ir jo reikšme visos šalies urbanistinėje sistemoje. Todėl visa urbanistinio planavimo sistema turinio bei reikalavimų požiūriu turėtų būti supaprastinta ir diferencijuota daugiausiai į tris lygmenis: metropolijų *de facto* egzistuojančių sistemų; vidutinių miestų; mažų miestų sistemų. Mažiausių miestų ir miestelių planavimas turėtų būti pats paprasčiausias. Visa tai, apie ką diskutuojama šiame straipsnyje, taikytina tik 5 metropolijų sistemoms. Taip būtų įvertintas veiklos ir vystymo aktyvumas.

Antrasis žingsnis – monitoringo sistema, kuria turėtų būti suinteresuotos savivaldybės ir valstybė, nes tai viena iš prielaidų pagrįstam investicijų planavimui ir kitiems makrouždaviniams spręsti. Jos struktūroje veiktų suinteresuotų asmenų pasiūlymų identifikavimo ir vertinimo posistemis. Tačiau tam reikalingos statistinės ir imitacinio modeliavimo priemonės, miesto e. modeliai, reguliarios urbanistinės studijos. Didžiausia tikimybė, kad monitoringo sistemas pajėgūs kurti tik didmiesčiai metropolijų sistemoms ir tik čia jos greičiausiai atsipirks.

Kuriant Lietuvos planavimo monitoringo sistemą puikūs pavyzdžiai yra Europos Sąjungos šalių praktikos, kai sistema turi vertinimo sistemos kriterijus, kurie yra viešai skelbiami plačiajai visuomenei (Šiaurės Airijos aplinkos agentūra – *Northen Ireland Environmental agency*, <http://www.greenbuildingfo->

rum.co.uk/). Monitoringo sistema turi kompetentingas ir atestuotas įmones, kurios yra susitarusios dėl kokybiško gyvenamojo būsto, gyvenamųjų teritorijų vertinimo kriterijų ir standartų. Vertinimo standartai ir kriterijai yra susiję su nekilnojamojo turto kainodara (*Breem aplinkos vertinimo metodai 2009 – Breem the Environmental assesment method*, <http://www.breem.org/>). Ši ir panašios monitoringo sistemos kuriamos stengiantis efektyviai vystyti teritorijų planavimą bei gerinti jų planavimo ir būsto kokybę, taip pat palaikyti gyvenamojo būsto kainų rinkos pusiausvyrą (*Darniosios plėtros link 2009 – Towards-Sustainability*, <http://www.towards-sustainability.co.uk/>).

3. Darniosios plėtros ir mutacijų santykis

Statistiškai kol kas nėra pagrindo sakyti, kokia miesto plėtros dalis yra mutacijų ir kokia dalis – planuotos plėtros produktas. Dar sunkiau apibūdinti santykių tarp darniosios plėtros tikslų ir mutacijų visumą kaip savaiminių procesų turinį, kuris gali būti teigiamas ir neigiamas. Yra dvi priežastys. Pirmoji – nemokame įvertinti darnumo lygio, nes neturime vertinimo sistemos, darniosios plėtros įrankių ir vertinimo kriterijų. Antroji – Lietuvos urbanistikoje ir terminijoje mutacijos sąvoka neegzistuoja. Todėl natūralu, kad nėra specialių studijų, analitinių darbų.

Vienas santykių aspektas aiškus – „darnioji plėtra“ ar „darnus vystymas“ reikalauja ypatingų vadybinių pastangų ir gebėjimų. Mutacijos – priešingai. Svarbu tik atverti vartus informaciniam srautui. Kiti santykių aspektai yra problema.

Remiantis (Carmona *et al.* 2003) pagrindiniais darniosios plėtros esmę atspindinčiais tikslais turėtų būti kuriamas toks miestas (beje, praktinė patirtis rodo, kad tokio tipo pastangos sunkiai suderinamos su esamų urbanistinių sistemų inercija ir mąstymo inercija):

- kompaktiškas ir didelio užstatymo tankio,
- funkciškai ir socialiai integruotas,
- turintis gyvybingą miesto centrą ir jo sistemą,
- turintis kokybiškas viešųjų erdvių ir želdynų sistemas,
- turintis efektyvų viešąjį transportą,
- jame turėtų būti kuriamos lokaliai darbo vietos,
- turėtų būti tausojami gamtiniai išteklių ir resursai,
- turėtų būti gebama reaguoti ir lanksčiai prisitaikyti,
- turėtų būti biologiškai stiprinama darni aplinka,

- jis turėtų būti savarankiškas, gebantis save išlaikyti,
- turėtų būti rūpinamasi identiteto išsaugojimu,
- turėtų būti tvarkomos ir perdirbamos atliekos ir t. t.

Kaip nėra bendros ES šalių urbanistinio planavimo sistemos bei bendro darniosios plėtros supratimo, taip nėra ir bendros nuomonės apie kiekybinius ar kokybinius kompaktiškumo, efektyvumo ir kitus slenksčius. Pavyzdžiui, kompaktiškumo indeksas yra miesto formos rodiklis, todėl pagal formą miestas gali būti kompaktiškas, o pagal užstatymo nenutrūkstamumo kriterijų – dispersinis.

Todėl svarbesnės yra ilgalaikės tendencijos, kurias teoriškai turėtų garantuoti bendrojo plano sprendiniai ir sprendinių įgyvendinimo gebėjimai.

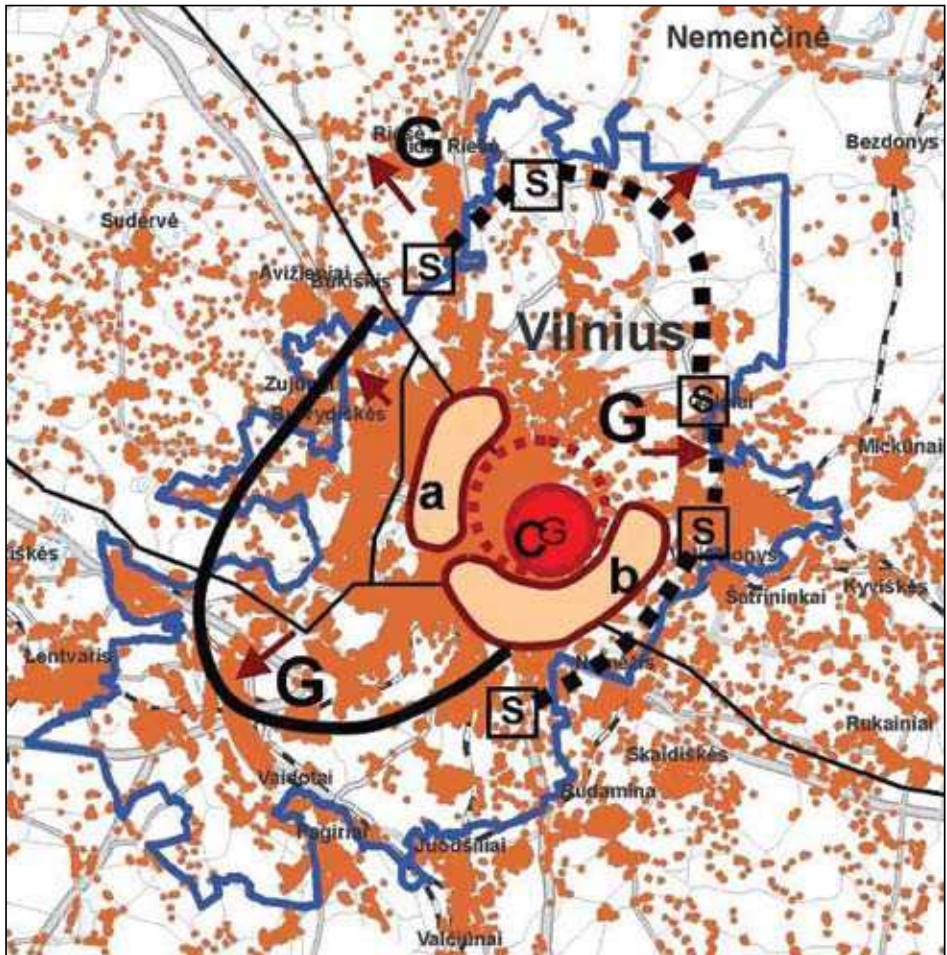
Makropožiūriu nesunku palyginti teorinius darnaus ir faktinio vystymosi vektorius faktinio miesto ribose, nes administracinio (politinio) miesto analizė būtų nekorektiška. Keli charakteringi tipai:

Pirmasis tipas – miestų teritorinė ekspansija, kurios priežastys yra daugialypės (4 pav.). Paprastai tai yra gyvenimo būdo ir gyvenimo sąlygų (aplinkos, būsto tipo) laisvo pasirinkimo kontrasto principu (urbanizuota aplinka – gamtinė aplinka) pasekmė. Ekspansija tapo masiniu reiškiniu tada, kai atsirado prielaidos – masinė automobilizacija ir finansinės galimybės naujam būstui įsigyti.

Miesto ekspansija – tai procesas laike ir erdvėje. Jos, kaip šiuolaikinės urbanistinės problemos, pradžia laikomi XX a. 6–7 dešimtmečiai. Proceso raidos etapai: urbanizacija, suburbanizacija, ruralurbanizacija (dezurbanizacija) ir miesto atgimimas. Tai klasikinės urbanistinės sistemos mutacijos (slinkties) pavyzdys (5 pav.).

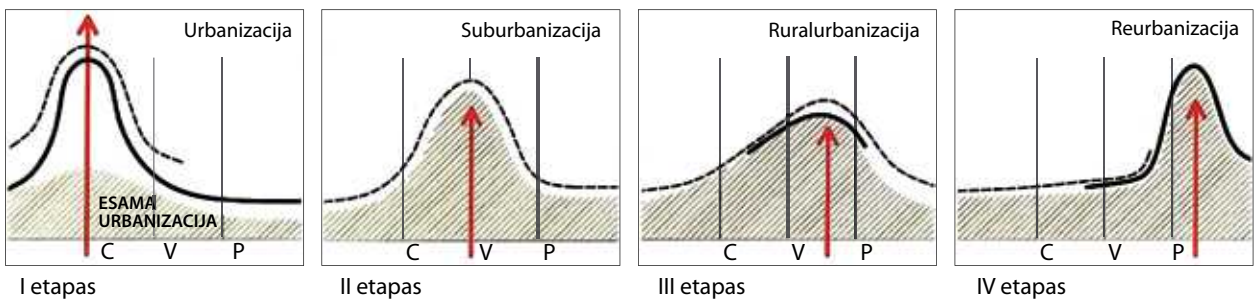
Jeigu toks procesas vyksta, jis sukelia pasekmių griūtį (viena pasekmė gimdo kitą):

- struktūrinius pokyčius: gyventojų svorio centras slenka į periferiją; socialinė infrastruktūra išlieka centriniame branduolyje (klasikiniame mieste); darbo vietų linijinė slinktis iš centrinės ir vidurinės dalies (vadinamojo modernaus miesto, statyto pagal Atėnų chartijos principus) į periferiją atsiranda subrendus ekspansijos procesui; visose kitose periferinėse faktinio miesto teritorijose absoliučiai vyrauja gyvenamoji funkcija, tiesiogine ir perkeltine prasme išstumianti žemės ūkį. Vyksta nesisisteminis ir nestruktūrizuotas miesto vystymas. Tai dabartinė Vilniaus vystymosi charakteristika;

4 pav. Vilniaus miesto teritorinė ekspansija – metropolizacija: C – centro funkcijų sklaida; G – gyventojų slinktis į periferiją, plėtros pionieriai – jaunesni ir turtingesni gyventojai; a – 1965–1990 m. pagrindinė gyvenamųjų rajonų plėtros zona, jos 2005 m. požymiai – didžiausia pensininkų ir mažiausias pajamas gaunančių gyventojų koncentracija, miesto rūdžių sklaida; b – mažiausio socialinio potencialo erdvė, rudosios teritorijos; s – sodų bendrijų mutacija

Fig. 4. Metropolization – Vilnius city territory expansion: C – spread of functions in central area of the city; G – peripheral residential relocation, development pioneers – young and wealthy residents; a – main residential development area in 1965–1990, territory features in 2005 – largest concentration of retired people and residents with low incomes, area of urban blight spread; b – space of lowest social potential, brown field territories; s – mutation of community gardens

5 pav. Klasikinė miesto urbanistinė ir kokybinė slinktis
Fig. 5. Classical urban and qualitative spread of city

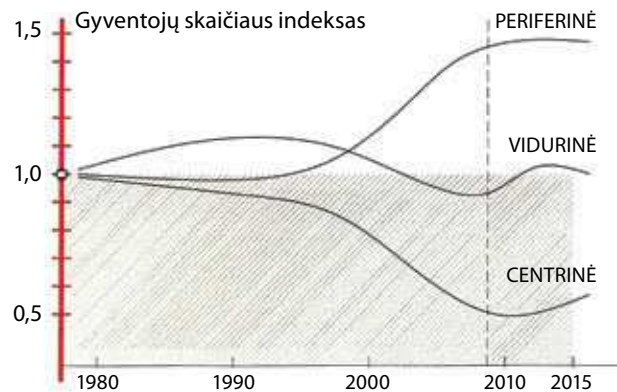
- funkcinė ir socialinė dezintegracija: darbo ir gyvenamųjų vietų disociacija; pramogų bei paslaugų koncentracija; socialinės diferenciacijos požymiai miesto rajonuose, zonose ir socialinių bei kitokių deviacijų salose. Pavyzdžiui, sporto ir daigafunkčių centrų koncentracija Vilniaus Ozo gatvėje;
- istorinio centro kaita: mažėjantis gyventojų skaičius ir besiformuojanti specifinė socialinė, demografinė bei užimtumo struktūra; ryškus gyvybingumo pulsavimas sezonais, savaitgaliais, švenčių dienomis. Pavyzdžiui, Vilniaus senamiesčio, centro gyvenamosios funkcijos nykimas kaip miesto gyvavimo ciklo dalis (6 pav.).

- d) viešosios erdvės nesivysto; kokybiškos erdvės išlieka tik centriniame branduolyje; dėl privatizavimo peripetijų daugiabučių namų rajonuose viešosios erdvės mutavo į niekieno erdves (neprižiūrimas, nei viešas, nei privačias), periferinėje dalyje vien privačios erdvės ir atitinkama bendravimo atmosfera;
- e) miesto teritorinė ekspansija apskritai ir struktūriniai pokyčiai konkrečiai, funkcinė ir socialinė dezintegracija, gyventojų tankio mažėjimas – tiesioginiai veiksniai, skatinantys susisiekimą lengvaisiais automobiliais (7 pav.).

Viešojo transporto klestėjimas Lietuvoje baigėsi 1985 m. Nuo šių metų jo reikšmė tolydžiai nusirito (mutavo) į dabartinį lygmenį, kai vežimų santykis viešuoju ir privačiu transportu yra 3:7. Toks lygmuo paprastai vadinamas socialine paslauga žmonėms, kurie dėl įvairių priežasčių negali naudotis lengvuju automobiliu.

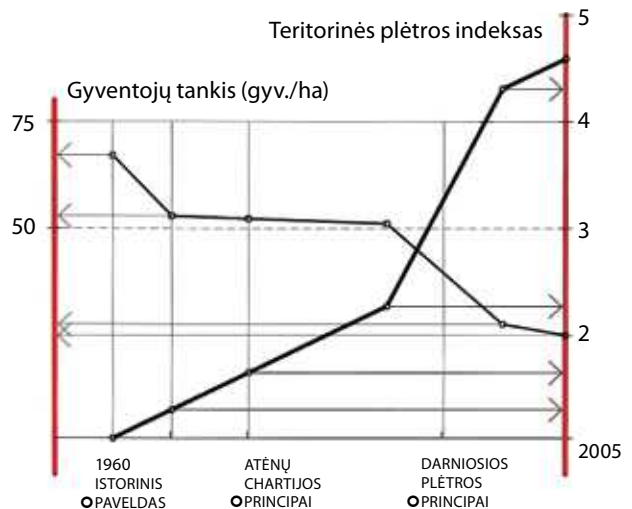
Akivaizdu, kad darniosios plėtros požymių tendencijos visiškai priešingos realiai susiklosčiusioms čia aprašytoms tendencijoms. Tiesa, tokio pobūdžio metropolizacijos tendencijos būdingiausios šalies didmiesčiams. Mažesniuose miestuose šios tendencijos labai silpnos arba pastebimos tik stagnacinės tendencijos.

Remiantis vien šiuo palyginimu galima konstatuoti, kad urbanistinės mutacijos yra realūs ir galingi procesai, kurių eigai darniosios plėtros principų teorinės ir politinės deklaracijos neturi jokios įtakos. Prieštara galima sumažinti, tačiau tam reikalingi atitinkami finansiniai šaltiniai, efektyvūs plėtros valdymo mechanizmai ir politinė valia. Akivaizdu, kad planavimo sistema turėtų keistis. Jeigu bus delsiama, darniosios plėtros principų visuma liks tik kaip teorinis, nieko neįpareigojantis plėtros vektorius.

6 pav. Vilniaus miesto gyvavimo ciklo kaitos ir prognozės iliustracija

Fig. 6. Diagram of Vilnius city life cycle changes and forecast

7 pav. Planavimo teorijos ir realios gyventojų tankio bei teritorinės plėtros tendencijos

Fig. 7. Trends in planning theory and in real population density and territorial development

Antrasis tipas yra susijęs su miesto komunikacinių ar kitų sistemų vystymo atsilikimu ir pasekmėmis. Vidutinis šalies automobilizacijos lygis nuo 140 l. aut./1000 gyv. 1990 m. padidėjo iki 400–500 l. aut./1000 gyv., o kai kur iki dar didesnio lygio. Taigi – išaugo daugiau kaip 3 kartus, o svarbiausių (A, B, C kategorijų) gatvių tinklas, pavyzdžiui, Vilniuje per tą patį laikotarpį – apie 2 proc. Šio straipsnio kontekste svarbios dvi pasekmės. Gatvių tinklo prisotini-

mas srautu kasmet augo 5–6 proc., todėl ekonominiu, eismo patikimumo ir kokybės požiūriu gatvių tinklas tampa neefektyvus ir nepatikimas, t. y. nevystomas gatvių tinklas savaime nuvertėja. Antroji pasekmė – naujai įsisavinamos teritorijos yra nestruktūrizuotos ir neturi jokios užuominos į reglamentų nustatytus reikalavimus projektuoti hierarchinį, rišlų ir struktūrizuotą eismo režimo bei kitais požiūriais gatvių tinklą, išlaikant pagrįstus gatvių erdvių santykius su gretimu apstatymu ir t. t. Realiai svarbiausių gatvių tinklo išvystymas, pavyzdžiui, Vilniuje, atsiliko 20–30 m. Todėl naujos teritorijos įsisavinamos naudojant tik žemiausios D kategorijos gatves ir jungtis su aukštesnių kategorijų gatvėmis bei užmiesčio keliais. Todėl miesto gatvių tinklas mutuoja – kokybiškų savybių tinklas slenka į primityvaus tipo tinklą, kuris atitinka trumpalaikius finansinius interesus, tačiau ilgam blokuoja strateginių miesto vystymo uždavinių sprendimą, o dažniausiai eliminuoja strateginio vystymo galimybes dėl privačių savininkiškų interesų hipertrofuojančios viešumo sąvoką ir teisinę interpretaciją (iš kažkur atsiradusi „teisėtų lūkesčių“ teisinė praktika). Tai patvirtina R. Rogers (Rogers *et al.* 2000) tyrimų išvados, kad nepriklausomai nuo žmonių grupės išsivysčiusioje šalyse, kur ekonomikos lygis yra aukštas, mašinas turinčių žmonių skaičius yra mažesnis negu prasčiau ekonomiškai išsivysčiusioje šalyje.

Trečiasis tipas – pastatų ar kompleksų pradinės paskirties mutacijos laike ir erdvėje. Bendroju atveju analizės objektas pagal Galinie (2004) būtų tokie pastatų mutacijos laike 8 tipai (8 pav.).

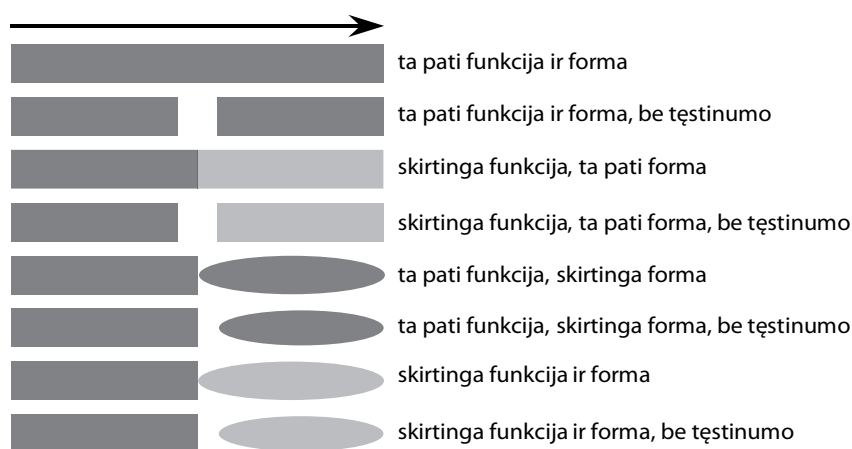
8 pav. pavaizduoti funkcijų pakitimai yra identifiukuoti pagal funkcijų kitimo kriterijus mikro- ir makromasteliu, taip pat pagal nuosavybės charakteristikas, erdvės ilgaamžiškumą ir pirminį identifikavimą. Taip pat šiuos funkcijų kitimus galima būtų sugrupuoti pagal kitimų indikatorius taip (Henry 1999):

- funkcinis pasikeitimas (funkcija, vieta, savybės),
- laikini pasikeitimai (išnykimas ir naujas susikūrimas, stabilumas – išlikimas laikui bėgant),
- vietovės pakeitimas (augimas, „sutrūpėjimas“, persiskirstymas, sintezė).

Viena iš aktualiausių mutacijų – vadinamasis *urbanistinis rūdijimas*. Tai reiškiny, pastebėtas 1947 m. Jungtinėje Karalystėje ir 1970 m. Jungtinėse Valstijose. Urbanistinis rūdijimas (arba dar vadinamas miesto amaras) – tai ekonominiai, funkciniai, socialiniai ir fiziniai pasikeitimai, kurie yra tarsi liga, kuri plinta didmiesčių ir bet kurių kitų miestų teritorijose ir gali paversti jas lūšnynais (45 A.L.R. 2007).

Mutacijos susidaro dėl nekokybiško planavimo bei plėtros valdymo. Nevaldomas miesto augimas ir chaotiškas namų, pramonės, sandėliavimo, prekybos-pastatų išdėstymas lemia turto vertės mažėjimą ir „urbanistinį rūdijimą“. Minėtų teritorijų pastatai greitai nusidėvi, pasensta dėl didelės gyventojų populiacijos ir intensyvaus naudojimo. Tokie plėtros projektai yra tankiai apgyvendinti, o tankis šiose srityse dažnai yra didesnis, nei priimtina pagal „šiuolaikinius planavimo principus“ (Hillman, Casey 1950).

Svarbus ir 9 tipas – mutacijų lokalizacinės migracijos požymiai. Jų procesų sklaidos, priežasčių ir inten-

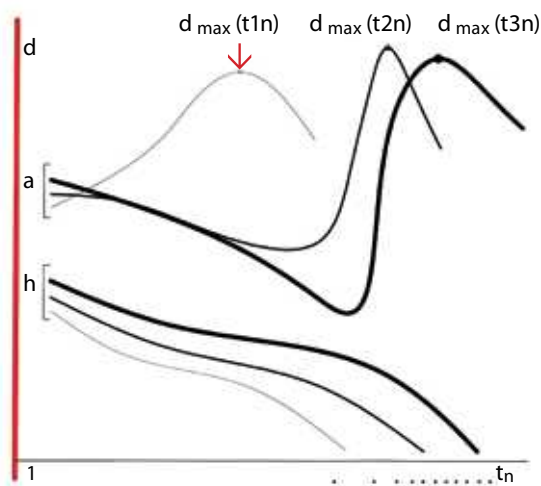
8 pav. Funkcinių mutacijų tipai pastatuose

Fig. 8. Types of functional mutations in buildings

syvumo identifikavimas laike bei erdvėje yra svarbus mažiausiai dviem požiūriais. Pirma, tai argumentai teiginiui, kad dogmatiškas ir tipizuotas funkcinės paskirties, būdų ir pobūdžių supratimas kaip apie nekintamus laike ir erdvėje dalykus yra nepagrįstas. Antra, tai bazė miesto vystymo pasekmių prognozei bei atitinkamai miesto plėtros valdymo politikai.

Tokių mikromutacijų turinys, sklaida, dažnis ir mastas urbanistiniu požiūriu sistemiskai mažai nagrinėti. Vienas iš kitokių tyrimų rezultatų šia tema yra aprašytas 1995 m. monografijoje (Juškevičius 1995). Esmė: buvo nustatyta, kad Vilniaus gyventojų demografinė struktūra keičiasi tokiu dėsningumu – plečiantis miesto teritorijoms jose daugėja jaunesnių gyventojų ir šeimų, kaip pasekmė – seniau statytuose gyvenamuosiuose rajonuose didėja vyresnių gyventojų lyginamasis svoris, o didžiausios disproporcijos susidaro maždaug per 15 m. (9 pav.)

Todėl neatsitiktinai tuose pačiuose rajonuose iš pradžių trūko lopšelių, darželių ir mokyklų, vėliau buvo jų perteklius ir dalis jų buvo uždaryta, kol subrendo sprendimas pakeisti paskirtį. Tai galima vadinti gyventojų demografinės struktūros mutacija, kuri jokia for-

9 pav. Miesto plėtra ir gyventojų demografinės struktūros kaita: a – jaunesni gyventojai; h – senesni gyventojai; d – amžiaus grupių struktūrinė dalis, proc.; t_1 – pirminis atskaitos taškas; t_n – gyvenamųjų rajonų statybos seka erdvėje ir laike

Fig. 9. Urban development and change in population demographic structure: a – younger residents; h – elder residents; d – structural part of age groups in percentage; t_1 – primary referent point; t_n – development sequence of residential areas in space and time

ma nebuvo numatyta ir neįvertinta jokiuose planavimo dokumentuose. Netgi senamiesčiuose laikantis saugojimo režimo gali būti išlaikytos ar net atstatytos pastatų formos, patys pastatai, tačiau negali būti sustabdyta natūrali turinio kaita (kryptinga gyventojų migracija, senų ir naujų funkcijų maišymasis ir mutacijos).

Šis mutacijų tipas apima platų demografinių ir urbanistinių mutacijų (kaip pasekmių) lauką (Rerat 2005). Viena iš jų – šeimų dydžių mažėjimas apskritai ir jų struktūros diferenciacija, miesto erdvėje keičianti viešojo transporto potencialą, socialinės infrastruktūros poreikį ir t. t. Susiformuoja paradoksas – darnioji plėtra skatina visais įmanomais būdais didinti gyventojų tankį, realiai tankis be jokių pastangų mažėja. Problema ta, kad tokie procesai vyksta lyg po nežinios skraiste ir geriausiu atveju identifikuojamos tik akivaizdžios, toli pažengusios pasekmės, o pavėluotas bandymas jas sustabdyti ar pradėti reguliuoti dėsningai lemia kitas mutacijas.

Ketvirtasis tipas – inicijuotos, specialiai ar netiesiogiai kurstomos mutacijos. Šio tipo esmė atskleidžia dviejų alternatyvų palyginimas. Pirmoji – planavimo bei įgyvendinimo etapuose taikomas „užbaigto produkto“ (nenumato tolimesnio vystymo galimybių) principas. Tokio produkto ryškiausias pavyzdys yra sovietiniais metais suplanuoti ir adekvačiai pastatyti stambūs gyvenamieji rajonai bei jų struktūrinės dalys mikrorajonai. Didžiausios neigiamos savybės: fizinės, funkcinės struktūros monotoniškumas, bendrųjų erdvių absoliutas ir visais požiūriais ilgam užprogramuotas *status quo*. Todėl esminis jų pertvarkymas dėl pakitusių gyventojų poreikių ar dėl miesto strateginių tikslų kol kas nerealis, greičiau nerasta tinkamų transformacijos būdų. Tačiau taip susiklostė, kad kai kuriuose rajonuose jų centrams rezervuotos teritorijos išliko neužstatytos 20 ir daugiau metų (pvz., Vilniaus Karoliniškių rajone), o per pastaruosius 10–15 m. jas užpildė verslo, paslaugų įmonės, valstybės ir kitokios įstaigos, kurių visuma suteikė esminį pokytį – funkcinį integruotumą. Iš čia kyla antroji alternatyva – „neužbaigto produkto“ principas, kuris turėtų palikti tam tikrą tiesioginę ir perkeltinę erdvę bei laisvę bent 20–30 m. (gal ir neribotam laikui) mutacijoms bei transformacijoms. Daugelis dabartinių pastarojo dešimtmečio kompleksų formaliai yra baigtiniai produktai, nors neturi struktūrinių, funkcinės ir socialinės įvairovės požymių ir teritorinių rezervų kokybiniam vystymui.

Antroji alternatyva atitinka bendrąją darniojo ir kitokio planavimo efektyvumo supratimą: svarbiau

procesas, o ne pats produktas. Todėl bet kurios miestų transformacijos – anksčiau minėtos darniosios plėtos salos, rekonstrukcijos, konversijos, rehabilitacijos ir pan. – jeigu jos yra tęstinės, sukuria prielaidas bei sąlygas atsirasti ir reguliuoti demografines, socialinio tipo mutacijas, lokalizacinį mobilumą. Esamų urbanistinių vietovių ar kompleksų užbaigtumas dar nėra pagrindinė blogybė. Blogiausia yra tai, kad šis užbaigtumas yra teisėtai baigtinis pagal to paties urbanistinio planavimo procesą įteisintas nuosavybės vertes, o jų transformacija yra pati sudėtingiausia dabartinėje teisinėje aplinkoje.

Straipsnyje neatskleista visa urbanistinių mutacijų ir transformacijų santykių įvairovė, jų reikšmės bei įtakos urbanistinei teorijai bei praktinei planavimo sistemai interpretacijos. Autoriai tikisi, kad iškeltos problemos ir idėjos bus diskutuojamos bei vystomos.

Išvados

Lietuvoje bendrojo planavimo reikšmė tampa daugiau formali negu reali. Planavimo sistemos trūkumai patys užprogramuoja problemas, sukuria „slenksčius“, kurių įveikti neįmanoma. Vienos iš pagrindinių problemų yra „scenarinis“ vystymas nuo pradinio iki galutinio vystymosi lygmens, neatsižvelgiant į laisvosios rinkos svyravimus, socialinius, ekonominius ir kitus veiksnius, taip atsiradusias nelankstumo pasekmes – mutacijas – tenka perleisti būsimiems BP sprendimams.

Lietuvoje darnioji plėtra, gyvavusi politiniame lygmenyje, perėjo į liberalaus urbanistinio planavimo ir projektavimo lygmenį, kuriame buvo koncepcijų interpretacijų galimybė. Koncepcijų efektyvumui ir mutacijoms įvertinti neturime metodų bei įrankių.

Darniosios plėtos ir mutacijų santykis yra dvilypis, todėl sunku pasakyti, kokia miesto plėtos dalis yra savaiminiai mutacijų procesai ir kokia dalis yra planuotos plėtos produktas. Daugelyje miestų makromasteliu darniosios plėtos tikslai yra priešingi susiklosčiusioms tendencijoms. Urbanistinės mutacijos yra realūs ir galinti procesai, kuriems darniosios plėtos principų teorinės bei politinės deklaracijos neturi jokios įtakos.

Planavimo sistemos lankstumo ir galimybių problematika pastebima aukštojo mokslo sistemoje. Pasaulyje plačiai vartojami probleminių sričių urbanistikos

terminai ir sąvokos yra ignoruojamos ir neįteisintos Lietuvoje. Terminologijos, metodų ir sąvokų, tyrimų trūkumas apriboja priemonių, identifikuojančių urbanistinius reiškinius, kūrimą. Dėl to urbanistiniai reiškiniai pastebimi ir įvardijami praėjus keliems dešimtmečiams nuo reiškinų identifikavimo kitose šalyse. Galima teigti, kad neturime priemonių, leidžiančių profesionaliai identifikuoti problemas urbanistinio planavimo srityje ir siūlyti adekvacius sprendimus, nes esama urbanistikos mokslo sistema apriboja terminologijos įteisinimą ir metodų kūrimą.

Literatūra

- 45 A.L.R. 3rd 1096 § 2[a] Summary and Comment – Background on Urban Redevelopment. 2007. 20 BOSTON U. L. REV.
- Berezowska-Azzag, E. *La Notion de suils de croissance urbaine comme enjeu strategique* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 07 10]. Prieiga per internetą: <[http://www.unil.ch/webdav/site/ouvdd/shared/Colloque%202005/Communications/A\)%20Ecologie%20urbaine/A1/E.%20Berezowska-Azzag.pdf](http://www.unil.ch/webdav/site/ouvdd/shared/Colloque%202005/Communications/A)%20Ecologie%20urbaine/A1/E.%20Berezowska-Azzag.pdf)>.
- Bunschoten R.; Goodall, B. 1999. *The Dictionary of Human Geography*. Fonden Penguin Group.
- Carmona, M., et al. 2003. *Public places urban spaces: the dimension of urban design*. Kent: Architectural Press.
- Darnioji plėtra teritorijų planavime ir urbanistikoje. 2008. LNTPA. 110 p.
- Equipe de recherche urbanisme et aménagement [interaktyvus] [žiūrėta 2009 07 10]. Prieiga per internetą: <www.iug-grenoble.fr/recherche/presentation.htm>.
- Galinié, H.; Rodier, X.; Saligny, L. 2004. *Entités fonctionnelles, entités spatiales et dynamique urbaine dans la longue durée* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 09 05]. Prieiga per internetą: <<http://histoiremesure.revues.org/index761.html>>.
- Gosse, M. *Complexite culturelle et morphologie urbaine* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 06 25]. Prieiga per internetą: <www.n-aerus.net/web/sat/workshops/2004/papers/Goss%E9.pdf>.
- Guadeloupe, P. 2007. *Memoire, Mutation et Milieu: Darboussier un site en devenir (Pointe a Pitre Guadeloupe)* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 07 10]. Prieiga per internetą: <<http://www.maisonarchitecture-971.org/manifestations/doc20062007/20062007-prix1-Notice.pdf>>.
- Henry, R.; Rodier, X.; Saligny, L. 1999. *Entités fonctionnelles. Entité spatiale et dynamique urbaine dans la Longue Durée* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 09 08]. Prieiga per internetą: <<http://histoiremesure.revues.org/index761.html>>.
- Hillman, A.; Casey, R. 1950. *Tomorrow's Chicago 70*. University of Chicago Press.
- Ivanow, N. 2003. *The metanolis dictionary of advanced architecture*. Barcelona. Actar; Honduras.
- Juškevičius, P. 1995. *Miestų susisiekimo sistemų planavimas*. Vilnius: Technika. 212 p.

- Juškevičius, P.; Valeika, V. 2007. *Lietuvos miestų sistemų raida*: monografija. Vilnius: Baltijos kopija. 240 p.
- Kalltorp, O., et al. 1997. *Cities in transformation – transformation in cities: social and symbolic change of urban space*. Brookfield.
- Kolipinski, J. 1970. *Metody rachunku efektywnosci w miescowym planowaniu przestrzennym w Polsce*. Studia, Panstwowe wydawnictwo naukowe tom XXXII, Warszawa. Komitet przestrzennego zagospodarowania kraju Polskiej Akademii Nauk. 128 p.
- Koolhaas, R., et al. 2000. *Mutations: Howard Project on the City: Stefano Boer, Municipality: Sanford Kwinter; Nadia Tazi, Hans Ulrich Obrist*. Barcelona: Actar; Bordeaux.
- Les mutations urbaines sous la loupe des sociologues* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 07 10]. Prieiga per internetą: <www.unige.ch>.
- Mitchell, W. J. 2002. *E-topija*. Vilnius: Pasviręs pasaulis.
- Nielsen, T.; Albertsen, N.; Hemmersam, P. 2004. *Mutations: Urban Mutations – periodization, scale and mobility*. Kobenhavn.
- Rerat, P. *Etalement urbain et mutations demographiques ou le paradoxe de la densification et de la deprise d'une ville-centre* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 07 10]. Prieiga per internetą: <http://www.unil.ch/webdav/site/ouvdd/shared/Colloque%202005/Communications/A)%20Ecologie%20urbaine/A1/P.%20Rerat.pdf>.
- Rogers, R.; Rogers, R. G.; Power, A. 2000. *Cities for a Small Country*. London. Faber and Faber.
- Simon, P., J.; Seither, F. 2002. *Mutations urbaines en cours: quel avenir pour l'urbanite* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 07 10]. Prieiga per internetą: <www.cafe-geo.net/article_imp.php?id_article=485>.
- Spatial planning and urban development in the ne EU member states. From adjustment to reinvention*. 2006. Edited by U. Altrock, S. Guntner, S. Huning, D. Peters. Aldershot. ASHGATE. 292 p.

MUTATIONS AND TRANSFORMATIONS OF URBAN SYSTEMS IN LITHUANIA

P. Juškevičius, S. Mozūriūnaitė, S. Motieka

Abstract. The paper discusses several issues related to the formation of new Lithuanian urban practice and theory in the rapidly developing urban environment. Resulting urban mutations and urban implications with problematic areas of contemporary cities are discussed. The authors identify the issues of undetermined and officially unacknowledged aspects and consequences, such as urban mutations, transformations and urban blight, by the inflexible Lithuanian urban planning system. The issue of inertia, lack of ability to adapt to a rapidly changing need of urban, economic fluctuations, and social change of organized development and planning are discussed.

Keywords: mutations, sustainable development, transformations, urban expansion, development management, urban planning.

PRANCIŠKUS JUŠKEVIČIUS

Dr Habil, Prof, Dept of Urban Design, Vilnius Gediminas Technical University (VGTU), Pylimo g. 26/Trakų g. 1, LT- 01132 Vilnius, Lithuania. E-mail: pjuskevicius@gmail.com

Publications: author of over 70 research papers, author or co-author of 5 monographs. Projects: project manager or co-author of some town master plans, land use project, transport feasibility studies. Research interests: urbanism, urban morphology, public transport, mobility.

SKIRMANTĖ MOZŪRIŪNAITĖ

PhD student, assistant, Dept of Urban Design, Vilnius Gediminas Technical University (VGTU), Pylimo g. 26/Trakų g. 1, LT- 01132 Vilnius, Lithuania. E-mail: smozuriunaite@gmail.com

Projects: author or co-author of master plans and detailed plans, individual housing design. Research interests: urbanism, urban functional mutations, urban morphology.

SAULIUS MOTIEKA

Architect, project manager, Municipal Enterprise, "Vilniaus planas", Konstitucijos pr. 3, LT-09601 Vilnius, Lithuania. E-mail: saulius.motieka@vplanas.lt;

Assoc Prof, Dept of Urban Design, Vilnius Gediminas Technical University (VGTU), Pylimo g. 26/Trakų g. 1, LT- 01132 Vilnius, Lithuania.

Projects: author and project manager of many master plans, detailed plans and building designs. Research interests: urbanism, land use planning.